

Dr. M. Császár Zsuzsa¹ – Pete József²

A Kárpát-Balkán térség és az iszlám kapcsolatának térbeli-történeti aspektusai³

1. Bevezetés

A 20-21. század globalizálódó világában a kultúrák együtt/egymás mellett élésének kérdése, annak aktualitása nem képezheti vita tárgyát. Különösen fontos ez az iszlám – napjainkban tapasztalható – erőteljes térhódítása, európai megjelenése kapcsán. A jelenség térségünkben is megfigyelhető, így vizsgálat tárgyát képezheti.

Az alábbi elemzés keretét a Kárpát-Balkán térség adja. A szinoptikus vizsgálat alapját egyrészt a két térség politikai földrajzi egysége, másrészt az iszlámmal való, hosszú időszakra visszatekintő kapcsolata jelentheti. További hasonlóság, hogy a Kárpát-medence és a Balkán története számos ponton – így az pl. az oszmán hódítás időszakában – szorosan összefonódott. Mindazonáltal meghatározó különbségek is e téren mutatkoznak meg leginkább: a török/iszlám jelenlét hossza, intenzitása, ennek következtében a társadalomszerveződési, kulturális különbségek tekintetében.

2. A Kárpát-medence és az iszlám

2.1. A kapcsolat történeti szakaszai

A középkori Magyarország – többféle gyökerű – muszlim lakossága Ibéria és Dél-Itália mellett Európa egyik legjelentősebb ilyen közössége volt. A tatárjárás előtt hozzávetőlegesen 210 településen mintegy 40-50 000 mohamedán élhetett Magyarországon. Ez az akkori lakosság 2-3%-át jelenthette. Politikai, gazdasági súlyuk azonban nagyobb lehetett (VASS E. 1980). A mohamedán vallású izmaelitákat a magyar királyok igyekeztek – a kor Európájához mérten finom eszközökkel – beolvasztani, keresztény hitre téríteni: áttelepítéssel, templomépítéssel, vegyes házassággal, étkezési szokásaik megváltoztatásával. Helyzetük azonban az egyház erőteljesebb fellépése következtében az 1230-as évektől romlott. A 13. század elején még létező muszlim (böszörmény) közösségeket a tatárjárás viharai nagyrészt elsöpörték, a korábban elindult asszimiláció felgyorsult. Így a következő évszázadok során szervesen betagozódnak a magyar társadalomba: etnikailag a magyarságba, vallási tekintetben pedig a kereszténységbe olvadtak be. A folyamat az Árpád-kor végére befejeződhetett, s a 16. századtól új alapokon indult meg az iszlamizáció (ADORJÁN I. 1988).

A hódoltság iszlamizációja azonban másként alakult, mint a korábban meghódított területek, a Balkán viszonya az iszlám hithez. A 16. században a veszélyes határvidékként állandósuló török tartományba ugyanis már nem jutott muszlim telepes. Az iszlamizáció pedig a magyarság körében elenyésző mértékű volt, csak egyedi esetként jellemezhető maradt. A hódoltság muszlimjait így csak az államhatalom szolgálói, katonák, hivatalnokok között lehet keresni. Számuk a lakosság 1%-a körül mozoghatott (HEGYI K. 1983). Azon csekély számú magyarok, akik felvették az iszlám hitet, a bosnyák közösségbe olvadtak be,

¹ **Dr. M. Császár Zsuzsa** Pécsi Tudományegyetem, Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Pécs E-mail: cszsuzsa@gamma.ttk.pte.hu

² **Pete József** Pécsi Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola E-mail:

³ A tanulmány a 61432 számú OTKA támogatásával készült

önálló magyar nyelvű egyházközséget nem alkottak (VASS E. 1980). Ahol az iszlám hitet katonai-politikai hatalom nem támogatta, sőt az egyházi és világi jog eszközeivel kifejezetten üldözte – a királyi Magyarország és Erdély területén –, ott gyakorlatilag nem jelent meg az iszlám.

A török kiűzése utáni időszakban a muszlim jelenlét gyakorlatilag megszűnt. Az iszlám lakosság túlnyomó többsége a felszabadító háborúk során elhagyta az országot. A magát megadó török népesség egy része viszont Magyarországon maradt, felvette a kereszténységet, a katolikus vallást. Az iszlám magyarországi jelenlétének sporadikus emlékeit a hazánkban megfordult néhány keleti kereskedő és zarándok jelentette – egészen Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjáig. Ennek mintegy belpolitikai következményeként jelentek meg ugyanis a muszlimok nagyobb számban Magyarországon. Mindezek ellenére is az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a történelmi Magyarországon csupán 757 mohamedán élt.⁴ 1913-ban mégis felvetődött a muszlim felekezet jogállása szabályozásának igénye Magyarországon. Ennek folytán az iszlám vallást a magyar törvényhozás az 1916. évi XVII. törvénycikkben elismert vallásnak nyilvánította. Az elismerést továbbra sem súlyuk indokolta, hanem az első világháború, a török szövetség. 1916-ban ugyanis a fővárosban – mely a magyarországi muszlimok zömének lakóhelye volt – mintegy 2000 muszlim lakott: bosnyák katonák, albán kézművesek és munkások, diákok (LEDERER GY. 1988).

2.2. Területi típusok

A Monarchia összeomlása után Magyarországon letelepedett bosnyák muzulmánokkal mintegy kétezer főre növekvő magyarországi iszlám közösség tagjai 1931-ben hozták létre szervezetüket. 1945 után azonban a magyarországi bosnyák és török muszlim közösség lassan kihalt. Az iszlám hitet néhány újonnan megtért vitte tovább (LEDERER GY. 1989). Az újrakezdés, megerősödés a késő Kádár-korhoz köthető. Ennek eredményeként 1988-ban a Magyar Iszlám Közösséget elismert felekezetté nyilvánították. Magyarországi központja Budapest, Pécs és Szentendre volt (UDVARVÖLGYI ZS. 1998). Az iszlám magyarországi képviselői jelenleg három egyházi közösség tagjai: a Magyar Iszlám Közösség, a Magyarországi Muszlimok Egyháza és az Iszlám Egyház.⁵ Vallásgyakorlat, rendszeres pénteki ima Budapesten több helyen, valamint Pécsen, Szegeden, Debrecenben folyik. Egyes becslések szerint 1997-ben 25-30 000-re volt tehető a Magyarországon élő muszlimok száma. A közösség fenntartásában a külföldi segélyeknek, támogatásoknak van meghatározó szerepük. A szunnita mellett a síita és ahmadijja irányzat is megtalálható Magyarországon (UDVARVÖLGYI ZS. 1998). A 2001. évi népszámlálás szerint a magyarországi muszlimok lélekszáma 979 fő volt. Becslések szerint azonban napjainkban 20-50 000 fő körül mozog a hazánkban élő iszlám hitűek lélekszáma. A magyarországi iszlám közösség gyökerét, bázisát a kilencvenes évektől felgyorsuló migráció jelentette. Ennek forrása, kibocsátó területe szinte az egész iszlám világ: Észak-Afrika, a Közel-Kelet, a Balkán és Fekete-Afrika mellett Belső-Ázsiából, sőt Kínából is érkeztek hívők. Napjainkra azonban a hívek létszámának gyarapodását döntően a Magyarországon megtértek adják (LINDER B.).

Az ezredfordulón a Kárpát-medencében – a Balkánhoz sorolt országok északi peremén, hivatalos adatok szerint – mintegy 50 000 muszlim élt. Közülük mintegy 10 000 a

⁴ A szűkebb Magyarországon (Horvátország-Szlavónia nélkül) pedig mindössze 553. Közülük 179 török, 319 bosnyák. 1913-ban csatolták Magyarországhoz az 1878-ban okkupált Adakale szigetet, melyen még kb. 500 török élt. A szigetet Törökország hamarosan visszakapta (LEDERER GY., 1988).

⁵ A Magyarországi Síita Muzulmán Egyház 1998-ban alakult, s még abban az évben meg is szűnt.

Vajdaságban, 39 000 Horvátországban (KOC SIS K. 1999).⁶ Többségük bosnyák, a titói Jugoszlávia idején költözött a térségbe.

A részadatok összesítése azonban mást mutat. A Felvidéken, Szlovákiában mintegy háromezer arab és néhány száz szlovák származású muszlim él (NESZMÉRI S. 2003). Kárpátalján a muszlimok számát ezres nagyságrendűre becsülhetjük, mely a tatárok, a volt Szovjetunió muszlim területeiről beköltözöttek és az újonnan áttértek köréből rekrutálódhatott. Románia 67 000 muszlimja közül a 2002. évi népszámlálás szerint a Kárpát-medencében, Erdélyben 2425 élt. Javarészt Dobrudzsából beköltözöttek alkotják e kört. Burgenlandban a 2001-es népszámlálás adatai szerint 3993 muszlim él, közülük 787 osztrák állampolgár. Területileg Bécs közelében, Eisenstadt térségében koncentráálódtak.

Megállapítható tehát, hogy a meghatározó a bevándorlás, mely a medence déli és keleti felén országon belüli, míg a középső és északi, nyugati felén a nemzetközi migráció eredménye.

3. A Balkán⁷ és az iszlám

Napjainkban több mint 16 millió muzulmán él Európában, ebből több mint 7 millió a Balkánon összpontosul. A térségben való jelenlétük döntően az oszmán-török hódítás következménye. Az iszlám követői között a Balkánon számon tartott legfontosabb négy muszlim népcsoport: a bosnyák, albán, török és roma⁸.

A Balkán köztudottan az etnikum és a vallás összekötő és elválasztó szerepének színtere: itt hosszú évszázadokon át nem az azonos etnikai származás határozta meg a nemzet létét, hanem az azonos vallás. A vallási és az etnikai identitás kapcsolatát jól példázzák a bosnyákok, akik a szintén szláv dialektust beszélő ortodox vagy katolikus társaiktól vallásuk alapján különböztetik meg magukat. Ezzel szemben az albánok esetében nem a vallás, hanem a nyelv az identitás alapja.

A balkáni iszlám több okból került a világ érdeklődésének a fókuszába. Egyrészt a volt Jugoszlávia területén kirobbant háborúk, konfliktusok kapcsán, amelyek háttérben döntően az etnikai és vallási kisebbségek problémái álltak. Másrészt a nyugati világban 2001. szeptember 11. után köztudottan megfigyelhető egyfajta általános félelem az egyre erősödő iszlám világgal szemben. A Balkánon létrejött iszlám-orientációt követő országok vagy entitások révén ez elvileg valós veszélyt is jelenthet. Ugyanakkor a demokrácia védelmében fellépő országok, például az USA, a kisebbségek jogainak védelme érdekében olyan lépéseket tettek, melynek nyomán, különösen az albánság jelentős erőre kapott. Nem utolsó sorban azt is fontos megjegyezni, hogy ma ez az egyetlen térség Európában, ahol jelentős mértékű a demográfiai növekedés, mégpedig döntően a muszlim lakosságnak köszönhetően. Végezetül napjaink szekularizált világában szokatlannak tűnhet a vallás mindennapokat átszövő szerepe a térségben, mely egyike Európa vallásilag legszínesebb területeinek.

⁶ A valóságos adatok – mint fent is tapasztalhattuk – ennek akár a többszörösét is elérhetik.

⁷ A Balkánhoz jelen írásunk, ahogy kutatóműhelyünk, a KMBTK is, az alábbi országokat sorolja: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Horvátország, Koszovó, Macedónia, Románia, Szerbia.

⁸ A romák egy része az iszlámot követi. Jelenlétük a Balkánon növekvő, egy 1990-es forrás szerint az iszlámot követők száma meghaladja a 300 ezret. Terjedelmi okok miatt nem foglalkozunk a muszlim roma csoportokkal. Nem feledkezhetünk el a szláv nyelvűekről sem: a többségükben a mai Bulgáriában élő pomákokról, valamint a Nyugat-Macedóniában és Délkelet Koszovóban lakó kisebb muszlim népekről sem (torbesek, vlachok, goránok).

3.1. Történeti szakaszok

Egyes kutatások szerint az iszlám a 7-8. században már tetten érhető a térségben. A 13-14. században – részben a Kárpát-medence felől – kisebb muszlim csoportok vándoroltak a félszigetre. Az ortodox többség és a katolikus kisebbség mellett az iszlám azonban csak a 15. századtól vált jelentős tényezővé (MALCOLM, N. 2002; NEXHAT, I. 2008).

Az oszmán hódítás a Balkán-félszigeten a 14. század utolsó harmadával vette kezdetét, s a 15. század végére az egész Balkán oszmán uralom alá került. Az oszmán államnak azonban – gazdasági, pénzügyi okokból – korántsem volt elsődleges célja az iszlám-térítés. Nem hártott azonban akadályt a megtérők elé, s néhány stratégiai területre jelentős számú török népességet telepített. Így a balkáni térségben az iszlámot követők aránya jelentősen emelkedett – főleg Boszniában és Albániában.

A 18. századtól a balkáni iszlámot is érintő folyamat, a felszabadító mozgalmak, háborúk sora kezdődött. A balkáni népek etnikai tudatának ébren tartója, a nemzeti újjászületésben nagy szerepet vállaló ortodox egyház az „újrakereszteléssel” próbálta híveinek számát gyarapítani. Az iszlámot követők számának csökkenése azonban nagyobb részben a muszlim lakosság kivándorlásával van összefüggésben. Ennek ellenére nem beszélhetünk drasztikus arányeltolódásról a 19. században. Az 1910-es népszámlálás anyanyelvi-vallási adatai alapján kirajzolódik a térség vallási térszerkezete. A muzulmán vallásúak a hajdani birodalmi fővárost, Isztambul Boszniával összekötő területeken (Trákia, Kelet-Macedónia, Koszovó, Közép-Albánia, Szandzsák, Kelet-Bosznia és a Bihácsi körzet, valamint Észak-Bulgária, Dobrudzsa) koncentráltak (KOC SIS K. 2005).

Az első világháborút lezáró békeszerződésekkel, új államok, államalakulatok létrejöttével az 1921-es népszámlálások statisztikai alapján már tetten érhető az iszlám visszaszorulása. A jellemzővé váló etnikai-vallási homogenizációra való törekvés folytán a muszlimok aránya 8,7%-ra tehető, legfőképpen a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban számottevő (KOC SIS K. 2005).

A második világháború alatt és az azt követő években a muszlim népesség nagy méretű migrációjára nem került sor, egyedül Bulgáriában folytatódott a korábban is tapasztalt török kivándorlás. A döntően kommunista befolyás alá került térségben az etnikai-vallási problémákat a szőnyeg alá söpörték. Jugoszláviában azonban a vallás bizonyos mértékig a nemzeti önazonosság fontos tényezője maradt, így azzal az 1974-ben életbe léptetett alkotmányban is számolni kellett.

A 20. századi etnikai és vallási homogenizációnak köszönhetően a Balkánon a korábbi heterogén jelenléttel szemben néhány egybefüggő térségre koncentrált az iszlám (Bulgáriában, Koszovó, Északnyugat-Macedónia és Albánia középső részén, valamint Szandzsákban). Csak Bosznia-Hercegovinára volt jellemző a másik két felekezettel való nagyfokú keveredés. Ezzel együtt azonban az iszlám számbeli előretörése is tetten érhető. Jugoszlávia felbomlása, a délszláv háború során azonban átrendeződött a térség vallási-etnikai térszerkezete, s megszűnt a mozaikszerű etnikai-vallási tarkaság (KOC SIS K. 2005).

Napjainkban a balkáni iszlám szerepének megítélése igen ellentmondásos. A lakosság döntő többsége a szunnita irányzatot követi, jelen van azonban néhány más, az oszmáni időszakhoz köthető kisebb vallási csoport is (bektashiak rendje, aleviták). A fundamentalizmus megjelenése viszont a boszniai háborúban harcoló bosnyák muszlimok támogatásához köthető. A fundamentalistákkal összefüggésben a szintén szélsőséges vahabizmus jelenléte is megfigyelhető, elsősorban Bosznia-Hercegovinában, de újabban Koszovóban is. Politikai veszélyességük azonban vitatott. Azonban mérsékelt bosnyák politikai körök is aggodalommal szemlélik az iszlám több, jól látható megnyilvánulási formájának terjedését.

3.2. Területi típusok

A Balkánon élő muszlimok a félsziget valamennyi országában jelen vannak (lélekszámuk adatszerű és térképi megjelenítésétől terjedelmi okok miatt jelen írásban eltekintünk, viszont a konferencián előadásunkban bemutatjuk). Legnagyobb számban (és a legtöbb országban) az albánok fordulnak elő a térségben, őket a bosnyákok követik döntően Bosznia-Hercegovina területén. A szláv nyelvűek közül nem feledkezhetünk meg a macedón torbesekről, a vlachokról, goránokról és a pomákokról sem. Utóbbiak nagyrészt Bulgáriában, kis számban pedig Görögországban fordulnak elő. A török nyelvűek közül a bolgár területeken élők mellett a Macedóniában harmadik legnagyobb etnikumként is számon tartott törökök és a romániai muszlimok érdemelnek említést.

4.1. Nyugat –Balkán

Az albánok napjainkban a legnagyobb muzulmán vallású népesség a Balkánon. Döntően Albánia, Koszovó, és Macedónia területén koncentrálódnak, de a Szandzsákban is előfordulnak. A muzulmán albánok Albánia lakosságának közel kétharmadát alkotják, szállásterületük az ország középső részére összpontosul. Jóllehet: a muzulmán szervezetektől, országoktól komoly anyagi segítséget kaptak (ZSEBÖK Cs. 2004), mégis tény, hogy az albán muszlimok Albániában, Koszovóban és Macedóniában is szoros kapcsolatot ápolnak a nyugati országokkal, különösen az USA-val, s ez egyfajta garanciát adhat az eltűzött iszlám veszéllyel szemben.

Koszovóban a domináns albán etnikum aránya az utolsó szerb népszámlálás szerint (1991)⁹ 84%, míg a 2006-os koszovói Statisztikai Hivatal számítása szerint 92%.

Jugoszlávia bomlása 2008-ra Koszovó függetlenségéhez vezetett. Ezzel a térségben – Albánia és Bosznia-Hercegovina után – a harmadik muzulmán többségű állam jött létre.

A macedóniai albán kisebbség elhelyezkedése (koszovói albán tömb közelségében) és aránya – 25%, de saját becsléseik szerint akár 35-40% is lehet – folytán igen komoly tényezőt jelent. Demográfiai súlyának növekedése révén egyben a legnagyobb etnikai kisebbséggé, komoly politikaformáló tényezővé vált. Széleskörű kisebbségi, illetve nyelvhasználati jogokkal rendelkeznek, amelyek a 2001-es fegyveres konfliktust lezáró Ohridi Keretegyezmény nyomán tovább bővültek.

A térség második legnagyobb muzulmán népessége Bosznia-Hercegovinában található. A háború előtti, utolsó hivatalos népszámlálás szerint 43,5%-os arányról beszélhetünk, a daytoni béke idején készült becslések viszont már magasabb értékről szólnak. Legnagyobb részük a Bosnyák-Horvát Föderáció területén él, a Szerb Köztársaságban az etnikai tisztogatás, majd az elvándorlás miatt gyakorlatilag minimálisra csökkent a muszlimok száma.

Jugoszlávia bomlása hatással volt a bosnyák politikai aktivizálódásra. A vallás szerepe a háború idején tovább erősödött, ami megmutatkozott a helyi iszlám közösségek összetartó erejében is. Megtestesítője, a boszniai Iszlám Közösség összefogja a boszniai, szandzsáki, horvátországi, szlovéniai és a diaszpórában élő bosnyák muzulmánokat is, s ő rendelkezik a legnagyobb anyagi háttérrel és érdekérvényesítő képességgel az országban.

⁹ Az albán lakosság bojkottálta a népszámlálást, ezért a fenti adatok becslésen alapulnak.

4.2. Kelet-Balkán

A bulgáriai muzulmánok az Oszmán Birodalom idején iszlamizálódott bolgár lakosság és a betelepülő török népesség leszármazottai. A demokratizálódott Bulgáriában jelentős politikai érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, élénk üzleti, kereskedelmi kapcsolatot tartanak fenn Törökországgal, török-arab támogatással több száz mecsetet építettek és újítottak fel (ZSEBŐK CS. 2004). Talán ennek következtében is a 2001-es népszámlálási adatok alapján Bulgáriában a lakosság 12%-a muzulmánként vallotta magát. Az iszlámot követők két nagy csoportjáról beszélhetünk: a bolgár nyelvű pomákokról és a török nyelvűekről. Az előbbieket nagyrészt a Rodope vidékén, míg a törököket Bulgária északkeleti részén és Kardzsali vidékén élnek. Többségében szunniták, néhány tízezerre tehető a siíták, az aleviták száma (CSÍKHELYI L. 2003). A bolgár ajkú muzulmánok körében határozott törekvés alakult ki vallási és nemzeti hovatartozásuk különválasztására, azaz bolgárnak vallják magukat, míg a török ajkúak török nemzeti öntudatú, elzárkózásra hajlamos közösséget alkotnak (MANCSEV, K. 1992).

5. Összegzés

A Kárpát-Balkán térségben az iszlám szinte a kezdetektől tetten érhető, különböző intenzitással. Először térségünk déli, délnyugati peremét érintve jelent meg, majd északabbra, a Magyar Királyságba helyeződött központja, s ezzel Európa egyik legnagyobb muszlim népességét koncentráta. Az Oszmán Birodalom mintegy 150 évre összekapcsolta a Balkánt és a Kárpát-medencét, hiszen a törökkel nagyszámú, döntően iszlamizált balkáni érkezésével kell számolnunk. Az iszlamizáció mértékében, a vallásgyakorlás intenzitásában már nagyfokú a differencia a térség két része között: míg a Balkánon a Porta jelenlétének természetes velejáró az iszlámra való áttérés, addig a kárpát-medencei térségben élő keresztények körében elvétve találkozunk vele. Ennek köszönhetően a török visszavonulása után az iszlám hatását vizsgálva két eltérő vallási-etnikai struktúrájú térség jelölhető ki a Kárpát-Balkán régióban. Az egyik a Kárpát-medence, azokkal a Balkánhoz sorolható országokkal, mint a mai Horvátország és Románia – ez utóbbiaknál a megszállás csak peremterületeket érintett vagy hűbéri függésben nyilvánult meg –, ahol az iszlamizáció alacsony szintje és a törökökkel kivonuló muzulmánok miatt elenyésző az iszlám jelenléte. Ezzel szemben a balkáni régióban a visszavonuló, valamint asszimilálódott muszlimok ellenére is az iszlám markáns tényező maradt. A választóvonalat a török korban lezajlott iszlamizáció illetve annak mértéke jelöli ki, s ez nagyjából a Balkán félszigetet átszelő 45. szélességi kör környékén húzódik. Pontosabban azt mondhatjuk, hogy Bihácstól délkeletre eső területen az iszlám hatása a 14. század óta folyamatosan tetten érhető, és napjainkig politikaformáló. A 20. század második felének demográfiai robbanása (albánok) révén napjainkban újabb iszlám expanzióról beszélhetünk.

Feltehetjük a kérdést, hogy milyen jövőbeli következményekkel számolhatunk az iszlám jelenléte okán térségünkben? A jelzett választóvonalattól északra a kisszámú, és jórészt a 20. század második felében bevándorló muszlim lakosság miatt hosszú távon sem fenyeget az iszlám előretörésének veszélye. Ezzel szemben a választóvonalattól délre muzulmán entitások, államalakulatok létrejöttének vagyunk tanúi, amelyek magukkal vonják az iszlám világ érdeklődését, befolyásának növekedését a térségben. A helyi muzulmán politikai elit felelőssége, hogy milyen mértékű az iszlám országok térnyerése gazdaságilag és eszmeileg az országokban, közösségekben.

Irodalom

- ADORJÁN I. (1988) Muzulmánok a magyarok közt. A kezdetektől az Árpád-kor végéig. <http://tereless.hu/keletkultinfo/muzulmagy.html> (2008. 06. 26.)
- BABUNA, A. (1999) Nationalism and the Bosnian muslims. *East European Quarterly*, 33. vol.
- CSÍKHELYI L. (2003) Keresztények és muzulmánok - Egyházak, vallások, hitek, ateizmus Bulgáriában. *Limes* 2003. 1. sz. pp. 137-150.
- HEGYI K. (1983) Muszlimok Magyarországon. *História*, 1983. 5-6. sz. pp. 60-62.
- HEGYI K. (1998) Etnikum, vallás, iszlamizáció. *Történelmi szemle*, 1998. 3-4. sz. pp. 1-26.
- JELAVICH B. (1996) A Balkán története I. és II. kötet. Osiris Kiadó, Bp.
- KOCSIS, K. (1999) Changing Ethnic, Religious and Political Patterns in the Carpatho-Balkan Area (A geographical approach) In: Kertész, Á. – Kocsis, Z. eds.: *New perspectives in Hungarian geography. Studies in geography in Hungary 27.* Akadémiai K., Bp. pp. 115-142.
- KOCSIK K. (2005) Az etnikai és vallási térszerkezet alakulása. In: *Délkelet-Európa térképekben.* MTA FKI Bp. pp. 22-29.
- LEDERER GY. (1988, 1989) A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez I. *Keletkutatás*, 1988 őszi. pp. 29-49. II. *Keletkutatás*, 1989 tavasz. pp. 53-72.
- LINDER B. Mozlimok Magyarországon. Igaz és igazabb hitűek. *Magyar Narancs Online.* <http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=10117> (2008. 06. 24.)
- MALCOLM, N. (1994) *Bosnia. A short history.* Pan Books, London, 360 p.
- MANCSEV, K. (1992) Muzulmán kisebbségek a Balkán-államok politikájában. *Regio, Kisebbségi Szemle.* 1992. 3. évf. 4. szám, www.epa.oszk.hu
- MIHÁLYFFY B. (1991) A Magyar Iszlám Közösség. In: Gesztelyi T. szerk. 1991. *Egyházak és vallások a mai Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 182-187.
- NEXHAT, I: The first contacts of Islam with Balkan. <http://www.geocities.com/athens/delphu/6875/nexhat.html>
- SZAKÁLY F. (1995) Az iszlám északkeleti védőbástyája. *História* 1. szám, pp. 7-11.
- TODOROV, V. (1995) A Balkán etnikai, vallási problémái és Bulgária helye. *Regio, Kisebbség, politika, társadalom*, 1995. 6. évf. 3. sz.
- UDVARVÖLGYI ZS. (1998) A magyar iszlám vallásszociológiája. Szakdolgozat, ELTE Szociológiai Intézet, Bp. <http://www.magyariszlam.hu/dokument/szakdolgozat.doc>
- VASS E. (1980) Goldziher Ignác és az iszlamológia Magyarországon. In: Goldziher I. 1980. *Az iszlám. Tanulmányok a mohamedán vallás történetéből.* Gondolat Kiadó, Bp., pp. 509-539.
- ZSEBŐK CS. (2004) Az iszlám terjedése Délkelet-Európában. In: *A Közép-balkán stabilitásának megőrzése a NATO szerepvállalásának tükrében, Uniók Tanoda Alapítvány,* Bp. pp. 25-32.